

КРИМІНОГЕННА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТА СВІДОМІСТЬ З ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРИЧИННОСТІ ТА ПРОТИРІЧ

ГАЮР Ігор Йосипович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 343.851.3 : 343.97
DOI 10.32782/EP.2022.2.9

Автор статті излагає можливі причини преступности, коррелируя их с сознанием как одного человека, так и общим сознанием общества, народности, народа. Очерчивает и отмечает собственное видение правового пути преодоления позорной черты общества - преступности, приводит свое видение развития уголовного права и криминологии в свете правовой реформы в Украине. Автор уделяет особое внимание методологическим основам криминогенных детерминант, исходя из философских концепций причинности и противоречий. В статье анализируются основные виды причин, порождающих такое наиболее социально-отрицательное явление, как преступность, а также разные условия, способствующие преступности. Рассматриваются дискуссионные вопросы социально-биологических детерминантов антиобщественного поведения. Также в статье определены причины и условия преступности в обществе. На рассмотрение и обсуждение представляется авторское (собственное) определение форм (видов) общественного сознания. Обосновывается необходимость эффективного сотрудничества теоретиков и практиков в области уголовного права и криминологии с целью качественного и объективного выполнения задачи Уголовного кодекса Украины и улучшения инновационной политики Украины в целом. Раскрывается значение и место криминогенных детерминантов в системе права и криминологии в целом. Сделаны выводы и даны рекомендации по согласованному применению норм действующего законодательства в практической деятельности следователя, детектива и судьи. Обращено вни-

маніе на необхідність далішого наукового співробітництва учених, спеціалістів в області матеріального і процесуального права.

Ключевые слова: вина, детерминация, сыщик, преступность, уголовное право, криминология, мотив, правоохранные органы, причина, сознание, следователь, суд, традиции.

Постановка проблеми

Проблема причин злочинності – центральна і най складніша з усіх криминологічних проблем. У ній, як у фокусі фотокамери, поєднуються елементи економіки та соціальної психології, юриспруденції та політики, наукової теорії та соціальної практики. Значення її визначається тим, що розкриваючи причини злочинності в сучасному суспільстві, суспільстві «нашого часу», ми маємо можливість на науковій основі розробляти і здійснювати ефективні заходи боротьби з цим негативним явищем [1].

Проте, незважаючи на постійне та все більш поглиблене вивчення причин злочинності, зазначена тема продовжує залишатись найбільш складною, дискусійною та актуальною.

Це визначається і змістом самої «причинні проблематики», незалежно від галузі знань, та спірним характером концепцій, які розробляються, соціальною детермінацією у філософії, соціології та соціальній психології, та їх недостатнім, на наш погляд, методологічним оснащенням.

Усе це визначає доцільність комплексного вивчення проблем боротьби зі злочинніс-

то у наш час, комплексного – у соціальному, кримінологічному та юридичному плані – вивчення як окремих кримінально-правових норм, так і цілих інститутів кримінального права. У цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проведений аналіз [1–9] показав, що вчені та практики неодноразово досліджували питання злочинності, її причин та наслідків у цілому та їх окремі аспекти зокрема. Проте розгляд криміногенної детермінації крізь призму свідомості, з філософських концепцій причинності та протиріч, вимагає свого детального дослідження та аналізу.

Мета статті – на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути криміногенну детермінацію крізь призму свідомості, з філософських концепцій причинності та протиріч, а також обґрунтувати необхідність ефективної співпраці слідчих (детективів) та суду для якісного та об'єктивного виконання завдання Кримінального кодексу України; вдосконалити процесуально-правову діяльність судових та правоохоронних органів України в частині запобігання кримінальним правопорушенням шляхом часткової ліквідації причин та умов, які сприяють вчиненню останніх, як наслідок - покращити інноваційно-правову політику України взагалі.

Виклад основного матеріалу

Процес спричинення, обумовлення чи реалізації іншого зв'язку певного явища, процесу чи їх сукупності із появою, відтворенням, зміною злочинності або окремим злочином визначається як криміногенна детермінація, яка, у свою чергу, визначає залежність злочинності від визначених явищ, процесів [2].

У свою чергу, соціальний детермінізм (від лат. *determinare* — визначати) є одним з основних імперативів соціології, у якому представлено загальний взаємозв'язок та причинно-наслідкові відносини різних соціальних явищ [3].

Так, серцевину розуміння соціального детермінізму становить основне питання фі-

лософії – про первинність буття та вторинність свідомості, про відображувальну сутність останнього. Стосовно до криміногенної свідомості це означає, що для пізнання витоків його формування необхідно встановити ті реальні умови соціального буття, які позначилися на свідомості правопорушників. Формування та об'єктивація криміногенної свідомості розглядаються у цій статті з урахуванням соціально-економічних, управлінських, культурно-виховних та ідеологічних умов.

Вторинність та похідність від буття – визначальна, але не єдина специфіка соціального детермінізму. Інша полягає в активному, творчому характері відображення. Воно проявляється, по-перше, у взаємодії буття та свідомості вже у процесі відображення, по-друге, у зворотному впливі (за допомогою діяльності) свідомості на буття, коли причиною змін буття вже стає свідомість. Ми підтримуємо думку, що свідомість людини не лише відображає світ, а й творить його. Оскільки в процесі відображення дозволяється суперечність між об'єктом – зовнішнім середовищем та суб'єктом – його внутрішнім світом, внаслідок чого створюється чуттєво-знакове утворення – гносеологічний образ, або суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Свідомість, відповідно, має не тільки один канал взаємозв'язку з буттям – вплив лише довкілля, від об'єкта до суб'єкта, а два канали – зовнішній і внутрішній, об'єктивний та суб'єктивний, прямий та зворотний. Детермінація діяльності системою потреб інтересів та мотивації на рівні суспільства, соціальних груп та особистості не є дискусійною у філософії сучасності. Так, специфічною особливістю факторів соціальної детермінації є включення до детермінаційного ланцюга поряд з матеріальними ще й ідеальні компоненти.

У наш час філософи та соціологи не ототожнюють свідомість та пізнання (знання). Вони розрізняють у ньому гносеологічну сторону та ціннісну, яка містить ставлення суб'єкта до пізнаної інформації. Відображене знання переробляється відповідно до потреб, інтересів та мотивації соціальних спільнот та особистості і стає регулятором діяльності людини. При цьому у таких формах свідомості, як: політична, правова, моральна

- оцінка та ставлення є домінуючими у свідомості. У злочинній діяльності це ставлення у вигляді вини та криміногенної мотивації породжує суспільно небезпечну поведінку. Отже, свідомість, щоб стати регулятором, причиною діяльності, проходить три стадії – відображення дійсності, конструктивної діяльності свідомості та регуляції практичної діяльності людей.

Суспільне буття безпосередньо (нероздільно) впливало на суспільну свідомість, на нашу думку, лише у первісному суспільстві. Коли ж формується держава та виникає правова система регулювання соціальних відносин, зв'язок суспільного буття та свідомості суспільства здійснюється через складну систему політичних, правових, моральних відносин.

Найважливіша детермінуюча роль свідомості не викликає сумніву у сучасних психологів, а також у психофізіологів.

Найбільша зацікавленість людини, її упередженість проявляється, коли йдеться про соціальні явища, до яких належить й таке негативне явище, як злочинність. У їхній оцінці проявляються діаметрально протилежні соціальні позиції злочинця та потерпілого, різних за соціальною активністю громадян та держави загалом.

Так, якщо ми визнаємо, що вся поведінка людини повністю зумовлена впливом навколишнього середовища, ми цим самим повинні зняти з людини відповідальність за її вчинки. У вітчизняній кримінології та кримінальному праві ідеальна мотиваційно-цільова причинність пов'язана з принципом вини як суб'єктивної підстави для суто індивідуальної кримінальної відповідальності.

Відповідно до визначення законодавця України, вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [4].

Частина вчених відкидає метафізичне наукове положення про людські вчинки та особу як «продукт обставин», які формуються стихійно під впливом низки факторів: економічних, антропологічних тощо.

Необхідно вказати, що свідомість суспільства у вигляді науково-теоретичної та

повсякденної свідомості, зафіксованої у духовній культурі суспільства та спільностей, їх традиціях, звичаях, нормах, соціальних нормах та інших соціально-психологічних утвореннях, також є цілком певною життєвою реальністю. Вона відображає зовнішній світ не дзеркально, а відповідно до життєвих потреб, інтересів, а також соціальних норм. Суспільна психологія не існує поза індивідами, поза їхньою свідомістю. Але по відношенню до кожної окремої «свідомості» вона постає як певна реальність, що виходить за межі свідомості окремого індивіда та впливає на нього разом з іншими об'єктивними умовами життя.

Свідомість має низку функцій, зокрема пізнавальну (когнітивну) та регулятивну (поведінкову). Знання нерозривно пов'язане з регулятивною функцією, тому що воно не є самоціллю пізнання, а є засобом регуляції діяльності.

На нашу думку, основними детермінантами людської діяльності, її причинами є потреби та інтереси, які визначають мотивацію особистості. Кримінологію ж цікавлять насамперед потреби негативного характеру.

Відповідно до визначення вітчизняних науковців, мотив кримінального правопорушення (злочину) – це внутрішнє спонукання до вчинення злочину, це рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення до вчиненого діяння [5, С.81].

Або ж під «мотивом злочину» слід розуміти інтегральне психічне утворення, що спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [6, С.15].

Проте, діяльність індивіда спонукається, зазвичай, не лише одним мотивом, а системою мотивів – мотивацією. Мотивація, як і будь-яка система, містить ієрархічну сукупність мотивів, де є мотиви домінуючі, сенсоутворюючі, мотиви, які відбивають сутність особистості, та мотиви стимули.

У мотивації як системі мотивів нерідко поєднуються позитивні та негативні мотиви, мотиви та антимотиви діяльності. На нашу думку, ця галузь психологічного вчення про мотивацію особливо важлива для кримінології, де боротьба криміногенних та антикриміногенних мотивів у злочинців відбувається не так уже й рідко.

У роботах сучасних психологів та соціологів розвиваються положення про мотивацію як джерело, причину людської активності та одночасно як про ядро особистості.

Так, мотивацію визначили як — психофізіологічний процес, який під дією зовнішніх або внутрішніх факторів стимулює у людей бажання займатися тією чи іншою діяльністю [7].

А також мотивація — це певна сила, що змушує людей діяти і досягати поставлених цілей. Це стимул, що формує аспекти людської поведінки, які відповідають за здійснення тих чи інших вчинків [7].

Або ж мотивація – це сукупність рушійних сил, що стимулюють людину до виконання певних дій; залежно від поведінки людини — це процес свідомого вибору нею того чи іншого типу дій, що визначаються комплексним впливом зовнішніх і внутрішніх чинників [8].

На особистісну та групову мотивацію завжди опосередковано чи безпосередньо впливає соціальна психологія суспільства, особливо інтереси певних груп населення: національні, етнічні, політичні тощо.

Регуляторами діяльності спільнот виступають групові потреби, колективні інтереси та мотивація, а також групові норми поведінки – формальні та неформальні, предметні та норми спілкування. У великих спільнотах – народ, нація, класи – основними регуляторами є такі соціальні норми, як традиції, звичаї, норів, звички, навчання, програми.

На наш погляд, групові потреби, інтереси та мотивація спільно з груповими соціальними нормами спрямовані на реалізацію двох основних форм групової діяльності: предметної на кшталт «суб'єкт-об'єкт» та спілкування за взаємним типом. Вони, при цьому, не втрачають змісту детермінант колективної діяльності. Специфіка їх полягає у регуляції внутрішньо групового спілкування, міжособистісних суб'єкт-суб'єктивних відносин. Ми вважаємо, що поглиблене вивчення цих детермінант становить особливий інтерес у кримінології та кримінальному праві з метою пізнання причин групової злочинної діяльності, а також для характеристики причин злочинності.

Традиції, звичаї, звички – це такі регулятори, детермінанти соціальної діяльності, які

виникають із суспільних потреб та інтересів, що повторюються століттями, водночас вони наділені та характеризуються великою стійкістю, оскільки передають соціальний досвід від покоління до покоління.

Традиції можуть втілюватися у всіх формах та видах свідомості суспільства, звичай ж найчастіше відображаються у моральній, правовій, релігійній формах суспільної свідомості.

Традиції – це досвід, звичаї, погляд, смаки, норми поведінки і таке інше, що склалися історично й передаються з покоління в покоління [9].

Таким чином, у вченні про регулятивну функцію свідомості суспільства та спільностей ми виділяємо такі основні та значущі детермінанти суспільних відносин та діяльності, як: потреби, інтереси, мотивація та соціальні норми. Останні на рівні звичайної свідомості найчастіше функціонують як неписані норми (у вигляді традицій, звичаїв, норів, звичок). Потреби, інтереси, мотивації та традиції виступають безпосередніми причинами злочинності та кримінальних правопорушень.

Причини соціальної детермінації, на наш погляд, завжди суб'єктивні, стосуються до сфери свідомості та соціальної психології. На відміну від умов, вони безпосередньо пов'язані з наслідками. Звідси вживані іноді вирази: «внутрішня», «психологічна», «суб'єктивна» причина та причина «зовнішня», «об'єктивна», на нашу думку, не відповідають науковій класифікації детермінант (причини, умови, корелянти та ін.) та специфіці соціальної детермінації, у якій причинами поведінки виступають потреби, інтереси, мотивація, а також соціальні норми.

На наш погляд, залежно від глибини відображення об'єктивного світу свідомість диференціюється на два рівні: вищий та нижчий.

Вищий рівень – це наукова, систематизована свідомість (ідеологія).

Нижчий рівень – звичайна свідомість, побутова, емпірично-життєвська, повсякденна. Вона безпосередньо діє у трудовій, громадській, побутовій сферах. У ній нерідко суперечливо поєднуються розум та забобони, дійсні знання та хибні уявлення. Повсякденна свідомість функціонує не тільки у вигляді практичних суджень, а й у вигляді традицій,

звичаїв, чуток, настроїв, моди, пережитків. Найбільш антисоціальні форми буденної свідомості входять у систему чинників злочинності.

Відповідно до вчення про форми (види) суспільної свідомості в соціології та кримінології у системі причин злочинності виділяються підсистеми. Такими є економічна свідомість, політична, правова, моральна, релігійна, філософська, естетична. Негативні, антисоціальні елементи цих форм свідомості нашого суспільства та спільностей входять у систему причин злочинності.

Ми пропонуємо авторське (власне) визначення форм (видів) суспільної свідомості.

Так, політична свідомість – це система знань, відносин та регуляції поведінки у сфері політичного устрою держави, її внутрішньої та зовнішньої політики, конституційних прав та обов'язків громадян тощо.

Економічна свідомість – сукупність економічних цілей, знань, поглядів, суджень народу, народності, етнічної групи та інших соціальних спільностей, які безпосередньо відображають економічну дійсність та виражають своє ставлення до різних явищ економічного життя суспільства в конкретний історичний момент часу.

Моральна свідомість є системою знань, відносин та регуляції поведінки людей у різних сферах життєдіяльності. Серед них слід виділити моральну свідомість у сфері: сімейно-побутових відносин, дозвілля, у міжособистісних відносинах спілкування та у сфері самосвідомості і самооцінки.

Правова свідомість – це знання, ставлення та регулювання поведінки у сфері правових явищ: законотворчості, право виконавчої діяльності, поваги до права та інш. Деформована правосвідомість є поряд із антисоціальною мотивацією причиною багатьох кримінальних правопорушень.

Як **висновок** до статті зазначимо, що сучасні положення та вчення про соціальну детермінацію, про суспільну та індивідуальну свідомість, про роль потреб, інтересів, мотивації та групових норм (традицій, вдач, звичаїв) як причин людської діяльності, про свободу волі та вину складають методологічну основу дослідження причин злочинності.

Вказане вимагає від теоретиків та практиків сьогодення, судових та правоохоронних органів України постійного вивчення причин та умов злочинності, вдосконалення сучасних та розроблення нових методів боротьби із кримінальними правопорушеннями, розроблення нових алгоритмів та етапності виявлення та правової оцінки соціально-негативних явищ, з метою якісного та ефективного виконання завдання Кримінального кодексу України.

Зважаючи на наявність недоліків у цій сфері соціально-правової та кримінологічної діяльності, вважаємо за актуальні подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література

1. Осмолян В.А. Причини злочинності як одні з актуальних та складних кримінологічних проблем «нашого часу» / В.А. Осмолян // Впровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес : досвід та шляхи удосконалення : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 5 квіт 2013 р. / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013. – С. 454-457.

2. Орлов Ю.В. Детермінація злочинності / Ю.В. Орлов // Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. пр. Харків: ХНУВС, 2018. № 1 (18). 206 [Електронний ресурс] : <https://visnikkau.webnode.com.ua> (дата звернення: 25.03.2022).

3. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. [Електронний ресурс]: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 25.03.2022).

4. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. (редакція станом на 07.03.2022) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.03.2022).

5. Баулін Ю.В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. Кримінальне право України : Загальна частина. : підручник. Харків: *Право*, 2010, – 173 с.

АНОТАЦІЯ

Автор статті викладає можливі причини злочинності, корелюючи їх із свідомістю як однієї людини, так і загальною свідомістю спільноти, спільності, народу. Окреслює та зазначає власне бачення щодо правового шляху подолання ганебної риси суспільства - злочинності, наводить своє бачення розвитку кримінального права та кримінології у світлі правової реформи в Україні. Автор приділяє особливу увагу методологічним основам криміногенних детермінант, виходячи з філософських концепцій причинності та протиріч. У статті аналізуються основні види причин, які породжують таке найбільш соціально-негативне явище, як злочинність, а також різні умови, що сприяють злочинності. Розглядаються дискусійні питання щодо соціально-біологічних детермінантів антигромадської поведінки. Також у статті визначені причини та умови злочинності у суспільстві. На розгляд та обговорення загалу надається авторське (власне) визначення форм (видів) суспільної свідомості. Обґрунтовується необхідність ефективної співпраці теоретиків та практиків у галузі кримінального права та кримінології з метою якісного та об'єктивного виконання завдання Кримінального кодексу України та покращення інноваційної політики України загалом. Розкривається значення та місце криміногенних детермінант у системі права та кримінології у цілому. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм чинного законодавства у практичній діяльності слідчого, детектива та судді. Привернуто увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права.

Ключові слова: вина, детермінація, детектив, злочинність, кримінальне право, кримінологія, мотив, правоохоронні органи, причина, свідомість, слідчий, суд, традиції.

6. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ, Атіка, 2002, – 327 с.

7. Termin.in.ua – прості відповіді на популярні запитання. [Електронний ресурс]: <https://termin.in.ua> (дата звернення: 25.03.2022).

8. Колодійчук А.В., Черторицький В.М. Сутність поняття мотивації // Збірник науко-

во-технічних праць «Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України» (економіка, планування і управління галузі). - 2010. – Вип. 20.4 – С.226-231.

9. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980); в 11 томах. – Том 10, 1979. – Стор. 225.

I.Y. Gayur

CRIMINOGENIC DETERMINATION AND CONSCIOUSNESS FROM THE STANDPOINT OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF CAUSALITY AND CONTRADICTIONS

The author of the article outlines the possible causes of crime, correlating them with the consciousness of one person and the general consciousness of the community of people and the people. He outlines and notes his own vision of the legal way to overcome the shameful feature of society - crime, as well as presents his vision of the development of criminal law and criminology in the light of legal reform in Ukraine. The author pays special attention to the methodological foundations of criminogenic determinants, based on philosophical concepts of causality and contradictions. The article analyzes the main types of causes of the most socially negative phenomenon, such as crime, as well as various conditions that contribute to crime. Discussion issues on socio-biological determinants of anti-social behavior are considered. Also, the article identifies the causes and conditions of crime in society. The author's (own) definition of forms (types) of public consciousness is given for consideration and discussion in general. The author of the article substantiates the need for effective cooperation of theorists and practitioners in the field of criminal law and criminology in order to qualitatively and objectively fulfill the task of the Criminal Code of Ukraine and improve the innovation policy of Ukraine in general. The article reveals the importance and place of criminogenic determinants in the system of law and criminology in general. The author draws conclusions and provides recommendations for the coordinated application of current legislation in the practice of investigators, detectives and judges. He also drew attention to the need for further scientific cooperation of scientists, specialists in the field of substantive and procedural law.

Keywords: guilt, determination, detective, crime, criminal law, criminology, motive, law enforcement, cause, consciousness, investigator, court, traditions.